

فرماندهی معظم کل قوا: «دفاع از اسلام و مسلمین واجب است و متوقف بر اذن والدین نیست... اگر مکلف طبق تشخیص خود احساس کند که کین اسلام در خطر است، باید برای دفاع از اسلام قیام کند، حتی اگر در معرض کشته شدن باشد.» (رساله اجوبه الاستفتائات/ ترجمه فارسی/ احمد رضا حسینی، سؤال ۱۰۴۹ و ۱۰۵۲، صص ۳۲۱-۳۳۰)

مبانی فقهی و حقوقی دفاع مشروع در خارج از مرزها

سیدهادی رضوانی کریمی^۱، عباس نیکزاد^۲ و علی اکبر ایزدی فرد^۳

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۴/۲۰

تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۶/۲۰

چکیده

بر اساس مبانی فقه اسلامی و نیز اصول پذیرفته شده در حقوق بین‌الملل، دفاع مشروع محدود به مرزهای جغرافیایی یک کشور است و دفاع در خارج از مرزهای جغرافیایی همواره محل اختلاف نظر صاحب‌نظران بوده است. در این تحقیق، مشروعیت دفاع در خارج از مرز در دو حوزه دفاع از خود و دفاع از دیگران، با کنکاش در مبانی فقهی (آیات، روایات، عقل و اجماع) و اصول حقوق بین‌الملل (منابع مکتوب بین‌المللی، رهنامه حقوقی و عقل) مورد بررسی قرار گرفته است. بررسی منابع فقهی معتبر و نظریه‌های حقوقدانان در حقوق بین‌الملل و نیز رویه و عرف بین‌المللی نشان می‌دهد، در حوزه دفاع از دیگران، مصادق‌هایی چون دفاع از هم‌پیمان و مداخله با دعوت یا رضایت کشور موردتهاجم (با رعایت الزامات حقوقی)، براساس مبانی اسلامی و موازین حقوق بین‌الملل قابل توجیه است و در حقوق اسلامی، مشروعیت مواردی چون دفاع از سرزمین‌های اسلامی، دفاع از مسلمانان و ملت‌های مظلوم غیرقابل تردید است. مشروعیت دفاع پیشدستانه (دفاع از خود در خارج از مرزها)، درجایی که ورود خسارت، قطعی یا نزدیک به قطعی بودن، همراه با قرائن متقن باشد و توسل به زور برای دفاع از خود در برابر آن خطر، ضرورت داشته باشد، براساس مبانی (عقلی) اسلامی و رهنامه برخی از حقوقدانان پذیرفته شده است. در هر دو قلمرو دفاع از دیگران و دفاع از خود، مشروعیت دفاع خارج از مرز در موارد استثنایی (در عین رعایت محدودیت‌های توسل به زور) قابل اثبات است.

واژگان کلیدی: جهاد، دفاع پیشدستانه، دفاع خارج از مرز، دفاع مشروع، مرزهای جغرافیایی.

۱. دانشجوی دکتری رشته مبانی فقه و حقوق اسلامی دانشگاه مازندران (نویسنده مسئول) -

hadi1363r@yahoo.com

۲. دانشیار دانشکده الهیات دانشگاه مازندران - nikzad.2010@yahoo.com

۳. استاد دانشکده حقوق و الهیات دانشگاه مازندران - ali85akbar@yahoo.com

مقدمه

با شکل‌گیری دولت اسلامی عراق و شام (داعش) و تصرف بخش‌های زیادی از سوریه و عراق، نه تنها موجودیت این دو کشور اسلامی به خطر افتاد، بلکه به دلیل حمایت‌های غربی - عربی از داعش و آشکارشدن نیت اصلی این گروه برای تسلط بر کل جهان اسلام، امنیت همه مسلمانان - به ویژه در منطقه غرب آسیا - مورد تهدید قرار گرفت. بازنگری و مطالعه دقیق در مبانی «دفاع از خود» و «دفاع از دیگران» در خارج از مرزهای جغرافیایی، هم از منظر مبانی حقوق اسلامی و هم از منظر حقوق بین‌الملل، در وضعیت فعلی که اتحاد مسلمانان مهم‌تر از هر زمان دیگری است، ضروری به نظر می‌رسد.

در این تحقیق پس از مرور مفاهیم اصلی، مشروعیت دفاع از دیگران و دفاع از خود (دفاع پیشدستانه) در خارج از مرزها هم از منظر مبانی فقهی و هم حقوق بین‌الملل بررسی شده است. همچنین، مواردی که به صورت استثنایی مشروعیت دفاع خارج از مرزها از منظر فقهی و حقوق بین‌المللی را قابل توجیه می‌داند، بیان شده و در پایان پیشنهادهایی نیز ارائه گردیده است.

۱. کلیات

۱-۱. بیان مسئله

در مورد حق دفاع مشروع و ارکان و شرایط آن بحث‌های فراوانی صورت گرفته است. در این میان، آنچه از عنوان «دفاع مشروع» به ذهن می‌رسد، مربوط به قلمرو سرزمینی یک کشور است و دفاع در جایی معنا پیدا می‌کند که تهاجمی نسبت به مرزهای جغرافیایی یک کشور رخ داده باشد. از یک سو، کشورهای چوچون آمریکا و متحدانش با استناد به مسئله دفاع مشروع از امنیت ملی، در هر جای جهان به خود اجازه دخالت نظامی می‌دهند و از سوی دیگر، کشورهای مسلمان نیز بر اساس باور و

مبانی عقیدتی خود موظف به دفاع از یکدیگر هستند. بیان راهکارهایی که هم در حقوق اسلامی و هم طبق موازین بین‌الملل، دفاع در خارج از مرزها مشروعیت داشته باشد، مسئله اصلی این تحقیق است.

۱-۲. اهمیت و ضرورت تحقیق

دفاع خارج از مرز، در فقه اسلامی و حقوق بین‌الملل با دو نگرش متفاوت بررسی شده است. در حقوق اسلامی، دیدگاه فقها به مسلمانان، جدا از تقسیم‌بندی قدرت و حکومت در کشورهای اسلامی، نگاه واحدی بوده است. اما در حقوق بین‌الملل، رهنامه دفاع پیشدستانه، به واسطه یکجانبه‌گرایی آمریکا و متحدانش (بدون رعایت اصول حقوق بین‌الملل در عمل) باعث شد تا حقوقدانان و سیاستمداران به مقوله دفاع مشروع در خارج از مرزهای یک کشور، نگاه منتقدانه و متمایل به نفی و انکار آن داشته باشند. همین دیدگاه منفی باعث ایجاد تردید در امکان دفاع خارج از مرز برای دفاع از مسلمانان در کشورهای اسلامی شده است.

بازخوانی مبانی اصیل اسلامی در دفاع از مسلمانان (آیه‌های قرآن کریم و روایت‌های اسلامی که به صراحت به لزوم دفاع از سرزمین‌های اسلامی اشاره دارند، قواعدی چون «نفی سبیل» و نیز عمومیت ادله «امر به معروف و نهی از منکر» در لزوم دفاع از مسلمانان مظلوم جهان و آیه‌ها و روایت‌هایی که بیانگر لزوم دفاع از مظلوم و مقابله با هرگونه ظلم بوده و عقل نیز تأییدکننده آن است) و تطبیق آن با اصول حقوق بین‌الملل (حق دفاع مشروع جمعی (با تجمیع شرایط قانونی آن)، مداخله به دعوت کشور موردتهاجم یا رضایت کشور موردتهاجم به مداخله و اقدام قانونی شورای امنیت سازمان ملل متحد) و ارائه نگاهی نو در زمینه جهاد و دفاع از خود (دفاع پیشدستانه) با استفاده از مبانی فقهی (آیه شریفه نبذ سواء، سیره عملی حضرت علی^(ع))، استدلال عقلی

و نظریه‌های فقه‌های معاصر) و مبانی حقوق بین‌الملل (که در صورت وجود شرایط دفاع مشروع، عقل امکان پذیرش دفاع پیشدستانه را نفی نمی‌کند) ضرورت دارد. اثبات مشروعیت دفاع در خارج از مرزها (حتی در موارد استثنایی) در وضعیت فعلی کشورهای اسلامی و مسلمانان زیر ظلم و ستم اثرگذار خواهد بود و دخالت دیگر کشورهای مسلمان برای کمک به آنها با دخالت‌های نامشروع دولت‌های استکباری مقایسه نخواهد شد؛ افزون بر این، اقدام در دفاع از خود نیز برخلاف رهنامه رایج در حقوق بین‌الملل، همیشه نامشروع نخواهد بود. عدم تغییر نگرش فعلی در حقوق بین‌الملل در مورد دفاع خارج از مرز، به‌خاطر اقدام‌های دولت آمریکا در جنگ‌های پیشگیرانه و نیز حمایت‌های غیرقانونی از دولت‌های هم‌پیمان، باعث محکومیت اقدام در موارد مشروع دفاع از دیگران و خود در خارج از مرز در سطح بین‌المللی خواهد بود.

۳-۱. پیشینه تحقیق

در حقوق بین‌الملل عنوان دقیقی که منطبق با «دفاع در خارج از مرزها» باشد، تاکنون مطرح و بررسی نشده است؛ بلکه دفاع از خود، با عناوین ویژه‌ای چون «جنگ پیشدستانه» یا «جنگ پیشگیرانه» مورد بررسی و نقد قرار گرفته است. دیدگاه عمده حقوقدانان نیز بر نفی مشروعیت دفاع یا جنگ پیشدستانه است. (اُکُیل، ۱۳۸۲: ۱۴۶-۱۱۳، خانی، ۱۳۸۵: ۶۶، ظریف و آهنی امینه، ۱۳۹۱: ۸۲-۴۱، قاسمیان و فلاح‌نژاد، ۱۳۸۷: ۱۲۰-۱۰۳، متقی، ۱۳۸۷: ۵۵-۲۷، مصلی نژاد، ۱۳۸۸: ۳۰۵-۲۳۵، موسوی و حاتمی، ۱۳۸۵: ۳۲۴-۳۰۳)

دفاع از دیگران در حقوق بین‌الملل به غیر از دخالت شورای امنیت، در دو مصداق پذیرفته شده است:

(۱) در مورد دفاع مشروع جمعی (پیمان دفاعی) با رعایت شرایط ویژه و به صورت محدود پذیرفته شده است. گرچه در هر حال قواعد امره حقوق بین‌الملل بر تمامی قراردادهای دفاع جمعی برتری دارد. (شریفی طرازکوهی و پیری، ۱۳۹۱: ۱۸-۱۶)

(۲) در صورت مداخله خارجی، به دعوت کشور مورد تهاجم یا رضایت وی، با رعایت محدودیت‌های گفته شده در بالا، دفاع از دیگران پذیرفته شده است. (فضائلی، ۱۳۹۵: ۵۷)

در حقوق اسلامی، دفاع پیشدستانه به صورت مستقل بررسی نشده است، بلکه در کنار مباحث دفاع مشروع در اسلام و نیز به مناسبت مباحث تطبیقی دفاع مشروع در اسلام و حقوق بین‌الملل، به آن پرداخته شده است: «هاشمی» در کتاب «بررسی تطبیقی دفاع در اسلام و حقوق بین‌الملل»، دفاع مشروع پیشگیرانه در اسلام را به دلیل وجود نص قرآن (سوره انفال، آیه ۵۸)، دلیل عقلی با رعایت ضوابط دقیق آن در حقوق اسلام و به دلیل وجود یک رهبر باتقوا، موضوعی قطعی می‌داند، اما مشروعیت دفاع پیشگیرانه در حقوق بین‌الملل را با توجه به استفاده‌های نادرستی که از آن شده و نیز اختلاف نظر شدید بین حقوقدانان فاقد توجیه می‌داند. (هاشمی، ۱۳۹۳) «حیدری» در کتاب «توسل به زور در روابط بین‌الملل از دیدگاه حقوق بین‌الملل عمومی و فقه شیعه»، فقط نظریه‌های حقوقدانان بین‌المللی در دفاع پیشگیرانه و استدلال موافقین و مخالفین را بیان کرده و در قسمت فقهی نیز بحث دفاع مشروع دسته‌جمعی را در حالت‌های مختلف بررسی نموده است. (حیدری، ۱۳۷۶) «قائم‌پناه» در مقاله «بررسی تطبیقی مفهوم جنگ پیشدستانه در فقه اسلامی و حقوق بین‌الملل» معتقد است، مفهوم جنگ پیشدستانه علاوه بر اینکه در حقوق بین‌الملل مورد پذیرش قرار نگرفته، در حقوق اسلامی نیز مبنایی در آیه‌ها و روایت‌ها ندارد. (قائم‌پناه، ۱۳۹۲) «آقاباقری» در کتاب «دفاع پیشدستانه؛ با بررسی فقهی-حقوقی شیوه‌های آن: منازعات مسلحانه (جهاد)، ترور و عملیات انتحاری (استشهادی)»، دفاع پیشدستانه را در حالتی که تجاوزی قریب‌الوقوع بوده، مشروط به وجود واقعیات عینی خارجی مبنی بر قریب‌الوقوع بودن تجاوز امری موجه می‌داند. (آقاباقری، ۱۳۹۳)

در مورد دفاع از سرزمین‌های اسلامی و مسلمانان، در کتاب‌های فقهی چون «جواهرالکلام فی شرح شرائع الاسلام» (نجفی، ۱۴۰۴ ق) و «تحریرالوسیله» (امام‌خمينی^(ع)، ۱۴۲۵ ق)، دفاع مشروع از سرزمین‌های اسلامی و مسلمانان، مقید به عدم امکان دفاع اشخاصی که مورد هجوم قرار گرفته و نیاز آنان به کمک دیگر مسلمانان شده است و دراصل مرزهای جغرافیایی دخالتی در ضرورت دفاع از این سرزمین‌ها ندارد.

اما به صورت ویژه، مقاله‌هایی نیز در مورد دفاع از مسلمانان سایر کشورها به استناد مبانی گفته شده در بالا به نگارش درآمده است: مقاله «امکان سنجی احکام جهاد در فراسوی قلمرو ملی» (پوراحمد و زارعی، ۱۳۸۴: ۵۱-۳۷)، مقاله «مبانی فقهی دفاع از سرزمین‌های اسلامی» (ورعی، ۱۳۸۲: ۷۱-۴۲) و مقاله «بررسی آثار فتوای جهاد در عثمانی بر قاینات و سیستان در جنگ جهانی اول». (نجف‌زاده و خلیفه، ۱۳۹۲: ۲۳-۶)

در هرحال نویسندگان با تحقیق مستقلی که به صورت ویژه دفاع خارج از مرزها (دفاع از خود، دفاع از دیگران) و مشروعیت تطبیقی آن را بررسی کرده باشد، روبه‌رو نشده‌اند.

۴-۱. سؤال‌های تحقیق

۴-۱-۱. سؤال اصلی

آیا مبانی فقهی و حقوقی برای مشروعیت اقدام در خارج از مرزهای یک کشور، با عنوان دفاع، وجود دارد یا خیر؟

۴-۱-۲. سؤال‌های فرعی

- (۱) ارتباط دفاع پیشدستانه با دفاع مشروع و جهاد در فقه اسلامی و حقوق بین‌الملل چیست؟
- (۲) معیارهای مشروعیت دفاع در خارج از مرز بر اساس مبانی اسلامی، تفاوت‌ها و اشتراک‌های آن با مبانی دفاع پیشدستانه در حقوق بین‌الملل چیست؟
- (۳) تفاوت بین «دفاع از خود» و «دفاع از دیگران» در موضوع دفاع خارج از مرز چیست؟

۱-۵. هدف‌های تحقیق**۱-۵-۱. هدف اصلی**

تبیین و توجیه مبانی هرگونه اقدام باعنوان دفاع مشروع در دفاع از کشور و سایر کشورهای اسلامی در خارج از مرزها.

۱-۵-۲. هدف‌های فرعی

(۱) بررسی قلمرو دفاع و جهاد در حقوق اسلامی و بازگشت به اصول و مبانی اصیل اسلامی؛

(۲) بررسی مصداق‌های تطبیقی مشروعیت دفاع خارج از مرز در حقوق بین‌الملل؛

(۳) بیان تفاوت در مبانی دفاع پیشدستانه در نگاه اسلامی با نگاه سیاستمداران غربی.

۱-۶. روش تحقیق**۱-۶-۱. نوع تحقیق**

این تحقیق از نوع کاربردی و روش آن، توصیفی بوده و در راستای توجیه و تبیین مبانی دفاعی - امنیتی ج.ا.ایران و نیز دفاع از همه مسلمانان در جهان قابل استفاده بوده و جنبه راهبردی دارد.

۱-۶-۲. روش گردآوری اطلاعات

مراجعه به اسناد مکتوب و نرم‌افزارهای مربوطه به شرح زیر:

(۱) جستجو در منابع معتبر اسلامی و نیز پژوهش‌های صورت گرفته در مورد جهاد دفاعی (کتاب‌های چاپی، نرم‌افزارهای فقهی مانند کتابخانه اهل بیت^(علیهم‌السلام) و جامع فقه اهل بیت^(علیهم‌السلام))؛

(۲) بررسی و مطالعه مقاله‌های ارائه شده در مجله‌ها و همایش‌های معتبر در خصوص جنگ و دفاع در خارج از مرزها؛

(۳) مطالعه و جستجو در منابع مکتوب و دیجیتال در خصوص دفاع مشروع در فقه

اسلامی و حقوق بین‌الملل.

۲. ادبیات و مبانی نظری تحقیق

۲-۱. مفاهیم

۲-۱-۱. دفاع مشروع

دفاع مشروع یا قانونی در حقوق داخلی و حقوق بین‌الملل، دو معنای متفاوت اما نزدیک به هم دارد. در حقوق جزای داخلی، دفاع مشروع به‌عنوان یکی از عوامل توجیه‌کننده جرم چنین تعریف گردیده است: «عمل کسی که در مقام دفاع از خود یا دیگری مرتکب فعلی می‌شود که در شرایط دیگر، جرم است، پسندیده محسوب می‌گردد...» (میرمحمدصادقی، ۱۳۹۱: ۳۰۹) قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ نیز در مواد ۱۵۶ و ۱۵۷ (بخش چهارم - فصل دوم: موانع مسئولیت کیفری) به دفاع مشروع اشاره و آن را چنین تعریف کرده است: «هر گاه فردی در مقام دفاع از نفس، عرض، ناموس، مال یا آزادی تن خود یا دیگری در برابر هرگونه تجاوز یا خطر فعلی یا قریب‌الوقوع با رعایت مراحل دفاع، مرتکب رفتاری شود که طبق قانون جرم محسوب می‌شود، در صورت اجتماع شرایط زیر مجازات نمی‌شود...». در حقوق جزای اسلامی، حق دفاع مشروع چنین تبیین شده است: «اشکالی نیست در اینکه انسان حق دارد محارب و مهاجم و دزد و امثال آنان را از جان، ناموس و مال خود هرگونه که بتواند براند» (امام خمینی^(ع)، ۱۴۲۵ق، ج ۲: ۳۳۱) در حقوق بین‌الملل، دفاع مشروع حقی است که کشورها بر اساس آن می‌توانند از خود در مقابل حمله مسلحانه با واکنش نظامی، به فوریت و به هر وسیله ممکن متوسل به زور شده و از خود دفاع نمایند. (ضیائی بیگدلی، ۱۳۹۱: ۴۹۳) در حقوق اسلام (کتاب‌الجهاد) نیز در مورد دفاع از سرزمین چنین آمده است: «اگر سرزمین‌های مسلمانان و یا حدود و مرزهای آن زیرسلطه دشمن قرار گیرد به طوری که ترس آن رود که مرکز اسلام و مجتمع اسلامی از بین برود بر همه واجب است به هر وسیله‌ای که ممکن باشد از قبیل بخشش مال و جان از کیان و عظمت اسلام دفاع نمایند» (امام خمینی^(ع)، ۱۴۲۵ق، ج ۲: ۳۲۷)

۲-۱-۲. دفاع خارج از مرز

منظور از دفاع خارج از مرز در این تحقیق، باتوجه به بحث‌های آتی، اشاره به دو حالت کلی است:

(۱) دفاع از دیگران: اشاره به دخالت دولت و افرادی است که به صورت مستقیم در جنگ درگیر نبوده و طرف اصلی در جنگ بین دو گروه نیستند. اما به دلیل علاقه‌های دینی، سیاسی - امنیتی یا اقتصادی به عنوان طرف سوم در جنگ دخالت کرده و به نفع یک طرف، با کشور مقابل وارد جنگ مستقیم یا غیرمستقیم می‌شوند.

(۲) دفاع از خود: به معنای دفاع مشروع پیشدستانه علیه تهدیدهایی است که قریب‌الوقوع هستند.

۲-۲. مشروعیت دفاع خارج از مرز در حقوق اسلام**۲-۲-۱. حالت اول: دفاع از دیگران**

از دیدگاه مطلوب و آرمانی در اسلام، مرز جغرافیایی سرزمین اسلامی تا جایی ادامه دارد که عقیده اسلامی در آن حاکم است؛ درعین حال که تا زمان تشکیل حکومت جهانی و واحد اسلامی، وجود سرزمین‌های دیگر و قبائل مختلف و احترام به سایر ملت‌ها نفی نشده است. وجود احکام و مسائلی چون ضرورت حفظ و پاسداری از مرزهای اسلامی و دفاع از وطن، تشویق به وطن‌دوستی و مقررات مربوط به روابط مسلمانان با بیگانگان، نشان‌دهنده شناسایی سرزمین اسلامی، حدود آن و همچنین حدود حاکمیت سایر دولت‌هاست. مصداق‌هایی که در این بخش بیان خواهد شد، دیدگاه اصیل اسلام در قلمرو دفاع مشروع بوده و جدا از مرزهای جغرافیایی و مصلحت‌اندیشی‌هایی که باتوجه به اوضاع هر دوره‌ای وجود دارد، دفاع را به عنوان یک تکلیف برای هر مسلمان در سراسر جهان تعیین داده است.

۱-۲-۲-۱. دفاع از کیان اسلامی (دفاع از سرزمین‌های اسلامی)

کیان اسلام یا دارالاسلام در عبارت‌های به‌کاررفته از سوی فقها، دو مصداق دارد:

(۱) قلمرو جغرافیایی و صلاحیت سرزمینی دولت اسلامی؛

(۲) مناطق و سرزمین‌هایی که بیشتر ساکنان آن مسلمان باشند، هرچند نظام سیاسی حاکم در دست غیرمسلمانان باشد (که به آن، «بلاد اسلامی» نیز گفته می‌شود). (هاشمی، ۱۳۹۳: ۱۳۱)

از نظر فقها، دفاع از سرزمین‌های اسلامی بدون تردید بر تمام مسلمانان واجب بوده و حتی مشروط به حضور یا اجازه از امام معصوم^(ع) یا نایب خاص و عام او یا اجازه والدین هم نیست. (امام خمینی^(ره)، ۱۴۲۵ ق، ج ۲: ۳۲۷؛ (امام‌خامنه‌ای^(مدظله‌العالی)، ۱۳۸۸: ۳۲۰-۳۲۱) برخی از فقها نیز دفاع از حکومت اسلامی را حتی اگر نیازمند همراهی با رهبر ظالم باشد، به صورت استثناء واجب دانسته‌اند. (حلی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱۴: ۲۸) این مبنا نیز برگرفته از بعضی روایت‌هاست، از جمله: از امام رضا^(ع) روایت شده است که در حکومت سلطان جائز، جنگیدن به نفع سلطان مجاز نمی‌باشد، و فقط مرزبانی و حفظ ثغور اسلامی جایز است؛ اما اگر دشمن به گونه‌ای هجوم بیاورد که ترس از حفظ کیان اسلامی و جمعیت اسلامی باشد، علاوه بر مرزبانی، جنگیدن نیز جهت حفظ دین حضرت محمد^(ص) واجب می‌شود. (حرعاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۵، ۳۰-۲۹) نمونه عملی آن نیز فتوای فقهای شیعه مانند میرزا محمدتقی شیرازی، سیدمحمد کاظم طباطبایی یزدی، شیخ‌الشریعه اصفهانی و سیدابوالحسن اصفهانی، در زمان جنگ جهانی اول مبنی بر ضرورت حفظ و حراست از سرزمین‌های اسلامی در زیر حکومت دولت عثمانی (از جمله عراق و عربستان) بوده است. (طرفاوی، ۱۳۹۱، ج ۲: ۷۷)

از جمله آیه‌هایی که برای حراست از سرزمین‌های اسلامی به آن‌ها استناد شده

است، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

(۱) «یا ایها الذین آمنوا قاتلوا الذین یلونکم من الکفار و لیجدوا فیکم غلظَةً..» (ای کسانی که ایمان آورده‌اید (ابتدا طبق مصالح و قواعد) با کسانی از کفار پیکار کنید که به شما نزدیکترند و حتماً باید در شما شدت و صلابت (در عمل) بیابند...)(سوره توبه، آیه ۱۲۳)

شیخ طوسی در زیر این آیه می‌فرماید: خداوند به مؤمنین دستور داده تا با نزدیکترین دشمنان ابتدا بجنگند، بنابراین بر تمامی مرز نشینان (اهل ثغر) واجب است که برای دفاع از خود و در صورت ترس بر کیان اسلام، بجنگند... سپس اشاره می‌کنند حتی اگر کسی با وجود دشمن نزدیک، با دشمن دور مبارزه کند، خطا کرده است. (طوسی، ۱۴۱۳ ق، ج ۵: ۳۲۴)

(۲) «یا ایها الذین آمنوا اصبروا و صابروا و رابطوا» (ای کسانی که ایمان آورده‌اید، شکیبایی ورزید و دیگران را نیز به شکیبایی وادارید و در برابر دشمن پایداری کنید و مرز داری نمایید)(سوره آل عمران، آیه ۲۰۰)

مربطه به معنای مراقبت از مرزهای مسلمین است (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۳۶) و هرگونه آمادگی برای دفاع از خود و جامعه اسلامی را شامل می‌شود.

۲-۲-۱-۲. دفاع از مسلمانان

دفاع از مسلمانان و حمایت از آنها، واجب‌تر از جهاد دفاعی برای حفظ سرزمین‌های اسلامی است، زیرا حرمت سرزمین‌های اسلامی به خاطر وجود مسلمانان است و احترام مسلمانان بالاتر از احترام شهر و دیار است. «شرف المکان بالمکین» (قدر و برتری یک جایی به آن است که چه کسی در آنجا بنشیند). این نکته از تعریفی که برخی نویسندگان در مورد دارالاسلام ارائه داده‌اند نیز استفاده می‌شود: «اگر قانون حتی به وسیله تعداد اندکی از مؤمنین در سرزمینی رعایت شود، آن سرزمین به لحاظ نظری، محیط اسلامی شناخته می‌شود». (خدوری، ۱۳۹۱: ۱۹۹)

به عام بودن قاعده نفی سبیل (عدم نفوذ و تسلط بیگانگان بر مسلمانان در هر جایی که سکونت داشته باشند) نیز می توان استدلال کرد و در نتیجه بر دولت اسلامی لازم است از جان و مال مسلمانان در کشوری که ساکن باشند (اعم از اسلامی و غیراسلامی) در اندازه توان خود حمایت نماید. «اصل ۱۵۲» قانون اساسی ج.ا.ایران^۱ نیز به همین موضوع اشاره دارد. همچنین ادله امر به معروف و نهی از منکر نیز در این خصوص جاری بوده و بر دولت اسلامی واجب می گرداند که از جان و مال اتباع در هر کجا حمایت نماید. (حیدری، ۱۳۷۶: ۱۶۴) آشکار است میزان دخالت هر دولت، به توان و قدرت دفاع از خود در برابر بیگانگان نیز بستگی دارد. دفاع از ساکنین مسلمان در سرزمین های غیراسلامی مشروط به وضعیتی است که موجودیت دولت اسلامی و منافع مهم تر آن به خطر نیفتد. (حیدری، ۱۳۷۶: ۱۶۴)

۳-۱-۲-۲. دفاع از هم پیمانان (دفاع مشروع دسته جمعی)

«پیمان دفاعی» شکلی از «دفاع جمعی» تلقی می شود. این موضوع به صورت عام بین کشورهای شکلی می گیرد که نخست دارای رویکردهای سیاسی، عقیدتی و امنیتی مشترک باشند، دوم اینکه، منافع امنیتی همگون را پیگیری نمایند و سوم اینکه تهدید یا دشمن مشترک را مخاطب قرار دهند. (مصلی نژاد، ۱۳۹۰: ۱۲۱)

۱. اصل ۱۵۲: سیاست خارجی ج.ا.ایران بر اساس نفی هرگونه سلطه جویی و سلطه پذیری، حفظ استقلال همه جانبه و تمامیت ارضی کشور، دفاع از حقوق همه مسلمانان و عدم تعهد در برابر قدرت های سلطه گر و روابط صلح آمیز متقابل با دول غیرمحراب استوار است.

دفاع از هم‌پیمان (چه دولت اسلامی و چه دولت غیراسلامی) در حدود معاهده‌های مشترک و قانونی، جزو وظایف دولت اسلامی است. اهمیت وفای به عهد در آیه‌های قرآن کریم^۱ و روایت‌های اسلامی پوشیده نیست.

دفاع از دولت اسلامی نیازمند بستن پیمان و معاهده نیست، بلکه یا باعنوان دفاع از سرزمین‌های اسلامی (کیان اسلامی) بر هر مسلمانی به اندازه توان او واجب شده یا باعنوان دفاع مسلمانان از یکدیگر به‌عنوان «امت واحده» واجب می‌شود. بنابراین دفاع از ملت‌ها و دولت‌های مسلمان، وظیفه و تکلیف شرعی هر دولت اسلامی است و چنانچه در این راستا، پیمانی منعقد شده باشد، به‌عنوان ضرورت وفای به عهد، این وظیفه را تأکید دوباره می‌کند.

دفاع مشترک یا دسته‌جمعی، مسئله‌ای نوین در جهان اسلام است. اگرچه در بین کشورهای غربی سابقه بیشتری دارد. علت عدم اشاره به این موضوع در کتاب‌های فقهی نیز این است که تمرکز اصلی بحث‌ها در کتاب جهاد، بر دفاع از سرزمین اسلامی یا مسلمانان است و جداکردن مرزها در اسلام معنا ندارد. اما با تحولات قرن‌های اخیر و اختلاف‌های میان مسلمانان و همچنین ضرورت حفظ امنیت با همسایگان، مسئله دفاع جمعی اهمیت پیدا کرده است. همچنین اشاره شد، قلمرو دفاع از کیان اسلامی و دفاع از مسلمانان در شرع مقدس مرز نمی‌شناسد و از سوی دیگر قوانین بین‌المللی در حال حاضر محدودکننده دخالت کشورها در امور کشورهای دیگر است، مگر اینکه در قالب یکی از موارد مشروع دفاع از دیگران در حقوق بین‌الملل قرار گیرد. یکی از بهترین گزینه‌ها برای جمع بین اجرای قوانین الهی و دفاع از کشورهای اسلامی و دفاع از ملت‌های مظلوم و احترام به قوانین بین‌المللی، انعقاد پیمان‌های دفاعی و امنیتی است.

۱. آیه‌هایی چون: یا ایها الدین آمنوا اوفوا بالعقود (سوره مائده / آیه ۱) - وَ اَوْفُوا بِالْعَهْدِ اِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا (سوره اسراء / آیه ۳۴).

۲. روایت‌هایی چون: قال رسول الله (ص): اِلْمُؤْمِنُونَ (المسلمون) عند شروطهم. (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۱: ۲۷۶)

۴-۱-۲-۲. حمایت از مظلومین (با مداخله نظامی بشردوستانه)

تفاوت این بخش با بخش قبلی در این است که پیمان دفاعی و نظامی در اینجا مطرح نبوده و عنوان «بشردوستانه» نیز عام است و شامل مسلمان و غیرمسلمان می‌شود. قرآن کریم همه انسان‌ها را در آفرینش برابر دانسته و تنها معیار برتری را تقوا برشمرده است. رعایت اصول اخلاقی و انسانی در برابر یکدیگر فقط در روابط بین مسلمانان مطرح نبوده، بلکه این الگوها در همه زمان‌ها و مکان‌ها و در روابط نوع بشر لازم است. بنابراین، در هر نقطه از این کره خاکی، چنانچه ظلمی بر انسان‌ها روا داشته شود، با هر دین و نژاد و تابعیتی، و مصداق تجاوز و ظلم نامشروع باشد، سکوت در برابر آن به هیچ‌عنوان در دین اسلام مجاز نیست. ادله امر به معروف و نهی از منکر و نیز ادله حمایت از مظلوم، محدود به قلمرو جامعه اسلامی نیست؛ گرچه اولویت اقدام به این امور در داخل جامعه مسلمین است.

با توجه به بررسی موضوع حمایت از مسلمانان و سرزمین‌های اسلامی، بخش حاضر مربوط به جایی است که غیرمسلمانان در کشوری ثالث زیر ظلم و ستم باشند. این مسئله در فقه اسلامی به صورت آشکار مطرح نشده است، اما اگر بخواهیم با معیارهای حقوق بین‌الملل، شبیه‌سازی کنیم، با مسئله «مداخله به دعوت یا رضایت کشور موردتهاجم» در حقوق بین‌الملل، قابل تطبیق است و شرایطی که در موضوع مداخله به دعوت مطرح می‌شود، با آنچه فقها در مورد حمایت از مظلوم مطرح می‌نمایند، شباهت زیادی دارد. در مداخله به دعوت از سوی کشور موردتهاجم، به دلیل نداشتن قدرت کافی برای بیرون راندن مهاجم، نیاز به کمک اعلام می‌شود و در حمایت از مظلوم نیز این موضوع نکته‌ای است نهفته در عبارت «مظلوم» مبنی بر اینکه به تنهایی قدرت کافی برای بیرون راندن مهاجم را ندارد.

از نظر فقها، در مسئله امر به معروف و نهی از منکر، ایثار جان در صورت به‌خطر افتادن دین و تعطیل شدن احکام الهی و نیز ظلم به مسلمانان و از بین رفتن آزادی آنان و مواردی

از این قبیل، واجب است. (حسینی روحانی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱۳: ۲۶۳؛ سبزواری، ۱۴۱۳ ق، ج ۱۵: ۲۴۳) اما اگر ترس از این باشد که در اثر نهی از منکر یا امر به معروف، جان یا آبروی خودش یا سایر مؤمنین در خطر قرار گیرد، نهی از منکر (نه تنها واجب نیست) بلکه حرام است. (امام خمینی^(ره)، ۱۴۲۵ ق، ج ۲: ۳۰۳)

در نتیجه باید گفت که با توجه به عمومیت ادله امر به معروف و نهی از منکر و همچنین ادله حمایت از مظلوم، و از سوی دیگر جمع این دلایل با ضرورت حفظ جان مسلمانان از خطر، دخالت نظامی به هر صورتی که بازدارندگی و پیشگیری از هرگونه خطری نسبت به مظلوم نماید، دفع کردن هرگونه تجاوز از ایشان، کمک‌های مستشاری نظامی برای هدایت و پیشبرد اهداف جنگی و ... امکان پذیر است، به شرط اینکه مستلزم خطری برای جان مسلمانان نباشد.

۲-۲-۲. حالت دوم: دفاع از خود

دومین حالت از دفاع مشروع خارج از مرز در حقوق اسلام، دفاع پیشدستانه از خود است. توجه به آیه‌های قرآن کریم و روایت‌های موجود در زمینه جهاد، نشان می‌دهد (اگرچه به مشروعیت دفاع در داخل مرز کشور اشاره نشده، اما با توجه به اصول و قواعد و شرایطی که برای دفاع در اسلام مقرر شده است^۱)، دفاع مشروع بعد از تهاجم دشمن به سرزمین اسلامی و در داخل مرزهای کشور و بین طرف‌های درگیر صورت می‌گیرد و دفاع در خارج از مرز، موضوعی استثنایی است. این موضوع در روایتی از امام رضا^(ع) نیز آمده است: «مسلمان مرزدار می‌کند و اقدام به جنگ نمی‌کند، مگر اینکه تهدیدی علیه اساس اسلام و مسلمانان صورت گیرد...». (حرعاملی، ج ۱۵: ۳۰-۲۹)

۱. شرایط اختصاصی جهاد دفاعی عبارتند از: ۱. وقوع تجاوز (به معنای تحقق یافتن آن و حقیقی بودن خطر و فعلیت تجاوز)؛ ۲. تناسب دفاع با تجاوز و اقدام به میزانی که ضرورت داشته و خطر دفع گردد. (العطار، ۱۳۷۰: ۹۶-۹۳)

۱-۲-۲-۲. دفاع پیشدستانه

دفاع پیشدستانه (به معنای دخالت مستقیم با به‌کارگیری نیروی انسانی در خارج از مرز یا دخالت غیرمستقیم و به‌کارگیری ابزارهای نظامی علیه دشمن) در حقوق اسلامی، در یک حالت مشروعیت دارد و آن اینکه تجاوزی قریب‌الوقوع باشد به‌گونه‌ای که نشانه‌های اطمینان‌آور به قریب‌الوقوع بودن آن نیز مشاهده شود، مثل اینکه دشمن تحرکات نظامی را در عمل آغاز کرده باشد. فقها نیز شرط شروع به دفاع را در این حالت، آگاهی و اطمینان به وقوع تجاوز بالقوه (که هر لحظه ممکن است به انجام برسد) دانسته‌اند. (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۱: ۶۵۶)؛ (حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۳: ۵۷۱)؛ (امام‌خامنه‌ای^(ره)، ۱۴۲۵ق: ۳۳۳)

۱-۲-۲-۱-۱. مشروعیت دفاع پیشدستانه در حقوق اسلام

(۱) آیه نَبذِ سِوَاءَ

مهم‌ترین دلیل بر جواز دفاع مشروع پیشدستانه در برابر تجاوز قریب‌الوقوع، آیه شریفه «نَبذِ سِوَاءَ» است: «وَإِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَأَنْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سِوَاءِ إِنْ أَلَّهَ لَا يَجِبُ الْأَخَانِينَ» (و هرگاه (با ظهور نشانه‌هایی) از خیانت گروهی بیم داشته باشی (که پیمان خود را شکسته، حمله غافلگیرانه کنند، تو پیشدستی کن و) به‌طور عادلانه به آن‌ها اعلام کن که پیمانشان لغو شده است (سپس با آن‌ها قتال کن) زیرا خداوند خائنان را دوست نمی‌دارد).^۱ (سوره انفال/ آیه ۵۸)

معنای «خوف» در این آیه، همان‌گونه که بعضی از مفسرین نیز اشاره کرده‌اند، «وهم» یا «خیال» نیست، بلکه ظهور نشانه‌هایی است که بر رخداد یک امر خطرناک قریب‌الوقوع دلالت دارد. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹: ۱۴۹)؛ (آیت‌الله مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۷: ۲۶۵)

بعضی از فقها به استناد همین آیه، دفاع پیشدستانه را جایز دانسته‌اند: «هرگاه امام جامعه اسلامی با وجود دلایل و نشانه‌های روشن از خیانت و دسیسه‌کسانی که پیمان صلح

۱. ترجمه آیت‌الله مکارم شیرازی

بستند، بترسد، جایز است نقض پیمان کرده (و پیشگیرانه اقدام به دفاع مشروع نماید) و این مسئله را ابتدا به ایشان نیز باید اعلام نماید که پس از نقض پیمان (صلح)، به عنوان حربی (وضعیت جنگی) تلقی شده و کشتن آنان جایز است. (حلی، ۱۲: ۱۴، ج ۱: ۱۵۴-۱۵۳)

یکی از فقهای معاصر چنین می گوید: ... نباید از معنی «جهاد دفاعی» این چنین برداشت کرد که حکومت اسلامی باید بنشیند تا دشمن به خانه و کاشانه اش هجوم برد، سپس به دفاع برخیزد، بلکه برعکس هنگامی که احساس کرد دشمن برای پیکار آماده شده و قصد آن تهاجم بر نیروی اسلام است؛ باید ابتکار عمل را به دست گرفته و قدرت تهاجم دشمن را درهم شکنند. (آیت الله مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۱۰: ۳۱۸)

(۲) آیه ضرورت دفاع و مقابله در برابر تجاوز دیگران

و وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ. و در راه خدا، با کسانی که با شما می جنگند، نبرد کنید! و از حد تجاوز نکنید، که خدا تعدی کنندگان را دوست نمی دارد! (سوره بقره/ آیه ۱۹۰)

استدلال به قسمت «الذین یقاتلونکم» در این آیه شریفه می باشد، این عبارت ناظر به شأنیت مقاتلان است نه فعلیت آن، یعنی گرچه امروز با شما نمی جنگند ولی قصد جنگ داشته و آن را حلال می شمارند. (نیشابوری، ۱۴۱۶ق، ج ۱: ۵۲۸) پس این عنوان هشدار به جامعه اسلامی است تا از نیرنگ، توطئه، غافلگیری و مانند آن آگاه باشند؛ نه آنکه بی اطلاع به سر برده، هر زمانی دشمنان هجوم آوردند امت اسلامی به دفاع برخیزد، بلکه به هیچ عنوان اجازه تهاجم به آن ها ندهد. (آیت الله جوادی آملی، ۱۳۹۲، ج ۹: ۵۷۵)

(۳) سیره حضرت علی^(ع)

حضرت علی^(ع) در خطبه ۲۷ نهج البلاغه می فرماید: «پیش از آنکه آنان (دشمن) به شما هجوم برند، با آنان بجنگید. به خدا سوگند، هر ملتی که درون خانه خود مورد

هجوم قرار گیرد، ذلیل خواهد شد. اما شما سستی به خرج دادید، و خواری و ذلت پذیرفتید، تا آنجا که دشمن پی‌درپی به شما حمله کرد و سرزمین‌های شما را تصرف نمود.»

در راستای همین سیاست نیز با ظهور نشانه‌های آشکار از سوی دشمن (معاویه) جهت فتنه‌انگیزی و جنگ، امام علی^(ع) پیشدستانه اقدام به مقابله می‌کند و بعد از پایان جنگ جمل، ایشان نامه‌ای به همه حکام و استانداران نوشته و آنان را به اطاعت از خود دعوت کرد که همه به جز معاویه تسلیم شدند. اما معاویه درصدد جنگ با حضرت برآمد تا جایی که گروه‌های تبلیغی در لباس حاجیان به مکه فرستاد تا حضرت علی^(ع) را به عنوان قاتل عثمان معرفی کنند. بعد از آنکه پندواندرز آن حضرت برای معاویه سودی نداد، حضرت علی^(ع) درنگ را جایز ندانسته و پس از مشورت با بزرگان اصحاب خود، به سمت شام و به قصد جنگ با معاویه حرکت کرد. (رسولی‌محلاتی، ۱۳۸۶، ج ۲: ۵۳-۵۵)

(۴) دلیل عقلی

اصل دفاع مشروع، ریشه عقلانی و فطری دارد؛ به این معنی که اگر به دلالت عقل برای انسان یقین شد که در شرایط نابودی قرار خواهد گرفت، درنگ و تأمل جایز نیست و باید برای حفظ جان و ناموس و وطن اقدام کند. می‌توان ادعا کرد آنچه مضمون آیه‌ها و سیره حضرت علی^(ع) قرار گرفته است، تأیید حکم عقل به دفع ضرر متقن است، و در صورتی که ضرر ناشی از سکوت و عدم اقدام، غیرقابل جبران باشد، به یقین، عقل در این حالت حکم به ضرورت دفاع پیشدستانه خواهد نمود.

در مجموع، براساس اصول و قواعدی چون «نفی سبیل»^۱ که براساس آن، هرگونه زمینه تسلط بیگانگان بر سرزمین‌های اسلامی باید از میان برداشته شود (موسوی بجنوردی،

۱. برگرفته از آیه شریفه: «وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا» (سوره نساء/ آیه ۱۴۱) (خداوند هرگز کافران را بر مؤمنان تسلطی نداده است).

۱۴۱۹ق، ج ۱: ۱۹۰)، و نیز قاعده «اغزوه من قبل أن يغروكم» (با آنان بجنگید قبل از آنکه با شما بجنگند) - که اراده جنگی دشمن را پایین بیاورد - (عاملی، ۱۳۹۴: ۶۰) و نیز نظریه‌های فقها که نقل شد، اگر با ظهور نشانه‌های قطعی، بالفعل شدن خطر و انجام تجاوز از سوی دشمن، نزدیک به یقین باشد، معنا ندارد که کشور اسلامی بخواهد منتظر بنشیند تا دشمن دست به تجاوز زده و سپس دولت اسلامی اقدام به دفاع کند؛ حتی ممکن است برای اقدام در این فرض، دیر شده و اشغال کشور و ریخته شدن خون مسلمانان حتمی باشد. بنابراین، دولت اسلامی موظف است تا برطرف شدن خطر تجاوز دشمن، اقدامات لازم را (اعم از مسلحانه و غیرمسلحانه) به صورت پیشگیرانه و پیشدستانه انجام دهد.

۲-۳. مشروعیت دفاع خارج از مرز در حقوق بین‌الملل

اصل منع توسل به زور یکی از اصول بنیادین در روابط بین‌الملل بوده که برگرفته از حکم عقل و آموزه‌های انبیای الهی است. درعین حال، دفاع مشروع نیز مطلق با اصول و قواعد بین‌المللی (ماده ۵۱ منشور ملل متحد) استثنایی بر ممنوعیت توسل به جنگ براساس حقوق ذاتی و فطری کشورهاست که در صورت روی دادن تجاوز نامشروع از سوی دیگر کشورها، تجویز گردیده است.

۲-۳-۱. حالت اول: دفاع از دیگران

اصول و قواعدی که برای دفاع مشروع در حقوق بین‌الملل بیان شده، بسیار محدود بوده و اجازه هیچ‌گونه تفسیر گسترده‌ای از این اصول داده نشده است. (ساعد، ۱۳۹۵: ۶۱) علاوه بر شرایطی چون احتمال وقوع تجاوز، ضرورت توسل به زور در دفاع و تناسب دفاع با تجاوز، در ماده ۵۱ منشور ملل متحد، دولتی که از حق دفاع مشروع استفاده می‌کند، موظف است موضوع تجاوز و اقدام‌های صورت گرفته در مقابل آن را به

شورای امنیت گزارش داده و در صورتی که شورا واپایش امور را در دست گرفته و این اقدام‌ها کافی باشند، ادامه عملیات با عنوان دفاع مشروع مجاز نخواهد بود.

۱-۳-۲. دفاع مشروع جمعی

برای مشروعیت حق دفاع مشروع جمعی دلایل مختلفی بیان شده است، از جمله: بستن پیمان‌های دفاعی و امنیتی سابقه‌ای طولانی در تاریخ داشته و باعث ایجاد «حق مکتسبه عرفی» برای تمام کشورها شده است. در این زمینه به حق بستن پیمان‌های دفاع جمعی بایستی اشاره کرد که هرگز از سوی سازمان ملل زیرسوال نرفته است. (بلدسو و بوسچک، ۱۳۷۵: ۵۰۶) از سوی دیگر، نمی‌توان گفت یک دولت تمام حقوق خود را در اختیار شورای امنیت یا هر سازمان دیگری قرار داده و از حق خود برای دفاع، چشم پوشی کند. (ابراهیمی، ۱۳۹۳، ج ۲: ۴۳-۴۲)

از آنجا که در دفاع جمعی نیز شرایط دفاع مشروع فردی لازم است، احتمال استفاده نادرست از حق دفاع مشروع جمعی ضعیف خواهد بود. همچنین مهم‌ترین مزیت آن بازدارنده بودن قراردادهای دفاع جمعی در برابر دولت‌هایی است که اندیشه تجاوز در سر دارند. از سوی دیگر، نیازی به سابقه قرارداد در این زمینه نبوده و ممکن است در موقعیت‌های ضروری، کشورها براساس منافع مشترک و درخواست کمک از سوی کشور هدف، اقدام به دفاع جمعی نمایند. بعضی از نویسندگان (کلسن و براونلی) به آزادانه بودن انتخاب نوع دفاع مشروع به غیر از مواردی که منشور ملل متحد به صراحت از آن منع کرده (از جمله کمک به دولت مورد تجاوز در صورت انجام اقدام‌های لازم از سوی سازمان ملل) اشاره کرده‌اند و با استفاده از اطلاق حق دفاع مشروع، هرگونه اقدام بازدارنده (از جمله اقدام براساس همبستگی منافع) را جایز دانسته‌اند. (ابراهیمی، ۱۳۹۳: ۳۹-۴۲)

۲-۱-۳-۲. مداخله به دعوت کشور مورد تهاجم یا رضایت کشور مورد تهاجم به مداخله یکی از اصول منشور ملل متحد، اصل عدم مداخله در امور دیگر کشورهاست. این اصل در بند ۷ ماده ۲ منشور^۱ بیان شده و در قطعنامه ۳۶/۱۰۳ مجمع عمومی سازمان ملل متحد مصوب سال ۱۹۸۱ نیز مورد تأکید قرار گرفته است. اما اصل عدم مداخله دارای استثنایی در حقوق بین الملل است که در مورد حقوق اسلامی نیز وجود دارد که از جمله آنها «مداخله و حمایت با رضایت و یا دعوت کشور مورد تهاجم» است. البته این استثنا در حقوق بین الملل با توجه به اصول کلی حقوقی با محدودیت‌هایی همراه است. دعوت به مداخله اگر از سوی دولت قانونی مستقر در یک سرزمین به عمل آید صحیح است، اما اگر از سوی شورشیان یا سایر مقام‌ها انجام گیرد صحیح و مشروع نبوده و مداخله‌ای که در پی چنین دعوتی انجام شده باشد، نادرست و غیرقانونی است. این موضوع را دیوان بین‌المللی دادگستری در رأی خود در رابطه با نیکاراگوئه در سال ۱۹۸۶ تأیید کرد.

مشروعیت حق مداخله محدود به دو حالت است: نخست، مداخله‌ای که براساس تقاضا و درخواست به عمل آید (مداخله قراردادی) و دوم، مداخله‌ای که براساس اجرای قاعده حقوقی و بنابر اعمال حق و صلاحیتی که از قبل مقرر شده، انجام گیرد (مداخله حقوقی). بنابراین، کمترین شرط مداخله، «اجازه اقدام به مداخله» است و عنصر بعدی آن را نیز «حق اقدام به مداخله» تشکیل می‌دهد. (مورژن، ۱۳۷۷: ۱۴۸)

۱. بند ۷ ماده ۲ منشور ملل متحد: هیچ‌یک از مقررات درج شده در این منشور، ملل متحد را مجاز نمی‌دارد در اموری که به طور ذاتی جزو صلاحیت داخلی هر کشوری است، دخالت نماید و اعضا را نیز ملزم نمی‌کند که چنین موضوعاتی را تابع مقررات این منشور قرار دهند، بنابراین، این اصل به اعمال اقدامات قهری پیش‌بینی شده در فصل ۷ لطمه‌ای وارد نخواهد آورد.

۲-۳-۲. حالت دوم: دفاع پیشدستانه

علت عمده مخالفت با مشروعیت یافتن دفاع پیشدستانه، ترس از رویه‌شدن آن در روابط بین‌الملل و دستاویز قرارگرفتن آن برای تجاوز و لشکرکشی به کشورهای دیگر است. چرا که قدرت اجرای این نظریه نیز در عمل، با کشورهای است که قدرت بازدارندگی کافی داشته و همراهی قدرت‌های بزرگ دیگر را نیز به‌عنوان پشتیبان مادی و معنوی در اختیار خود دارند. علاوه بر این، تفسیر گسترده کشورهای (به‌عبارت بهتر تفسیر به نفع خود) در راستای دفاع پیشدستانه، اساس و مبنای واقعی رد این نظریه است. (منقی، ۱۳۸۵: ۱۷۴-۱۵۷)؛ (قاسمیان و فلاح‌نژاد، ۱۳۸۷: ۱۲۰-۱۰۳)؛ (قائم پناه، ۱۳۹۲: ۱۸۸-۱۷۱)؛ (موسوی و حاتمی، ۱۳۸۵: ۳۲۲-۳۰۲)؛ (ظریف و آهنی امنیه، ۱۳۹۱: ۷۹-۴۱)

مبنای بررسی بایستی حقوق و منطق، بدون پیش‌داوری براساس اقدام‌های دولت‌هایی باشد که اقدام‌های آن‌ها موجب بدبینی به مسئله دفاع پیشدستانه شده است. برخی از حقوقدان‌های برجسته بین‌المللی در این زمینه نظریه‌های قابل تأملی دارند:

«آنتونیو کاسسه» معتقد است که در مواردی استثنایی وقتی کشوری دلایل قطعی و درخور اعتماد در زمینه تجاوز قریب‌الوقوع در دست داشته باشد که وسعت آن به اندازه‌ای باشد که موجودیت کشور گفته شده را به خطر اندازد، دفاع مشروع بازدارنده پذیرفته شده است. همچنین در صورتی که دلایل قطعی وجود داشته باشد که کشور سومی، دسته‌های نظامی یا نیروهای منظم، حتی به‌صورت داوطلبانه یا مزدور اعزام کرده است، به‌عنوان تجاوز نظامی غیرمستقیم تلقی می‌شود. (کاسسه، ۱۳۷۵: ۷۹-۷۸)

پیروان این نظریه، شروط لازم و معتبر برای دفاع مشروع که عبارتند از: (۱) ضرورت؛ (۲) فوریت؛ (۳) عدم وجود راه دیگری برای مقابله با خطر و (۴) تناسب دفاع با خطر را در مورد دفاع پیشدستانه لازم و ضروری می‌دانند. (حیدری، ۱۳۷۶: ۷۷)

اصل دفاع پیشدستانه امری غیرمعقول نیست و تمام آنچه نیاز است، قاعده‌مند شدن تفسیر اصول منشور به‌گونه‌ای است که راه استفاده نادرست قدرت‌های بزرگ و تفسیر دلخواهانه آن‌ها بسته شود. همچنین وجود تفسیر الزام‌آوری از قواعد منشور (به‌ویژه

ماده (۵۱) است که می‌تواند اندازه و گستره فرضیه دفاع مشروع را مشخص کرده و تمام کشورها را به آن ملتزم کند.

همان اصل و قاعده کلی که در حقوق اسلامی در مورد مشروعیت دفاع پیشدستانه بیان شد، می‌تواند در حقوق بین‌الملل نیز به صورت یک رویه و اصل درآید؛ به این معنا که با جمع شرایط دفاع مشروع، ضرورت توسط به زور برای دفع خطری که فوری بوده و فرصت چاره‌اندیشی وجود نداشته و تناسب در دفاع نیز رعایت شده و نوعی اطمینان از اینکه تمامیت ارضی، استقلال یا امنیت کشوری به‌زودی از سوی کشور دیگر (مهاجم) به‌خطر خواهد افتاد، مجاز خواهد بود. (ظریف و آهنی امنیه، ۱۳۹۱: ۷۸-۷۷)

جدول شماره (۱): مشروعیت دفاع خارج از مرز در حقوق اسلامی

محدوده دفاع خارج از مرز	حقوق اسلامی	دلایل
دفاع از دیگران	۱. دفاع از سرزمین‌های اسلامی	۱. آیه‌های قرآن: سوره توبه/ آیه ۱۲۳- سوره آل عمران/ آیه ۲۰۰؛ ۲. روایت‌ها: روایت امام رضا ^(ع) در مورد ضرورت حفظ مرزهای اسلامی؛ ۳. فتوای اکثر فقها به‌ویژه در زمان جنگ جهانی اول.
	۲. دفاع از مسلمانان	۱. قیاس اولویت (ضرورت حفظ سرزمین‌های اسلامی به‌خاطر حضور مسلمانان است)؛ ۲. عام بودن قاعده نفی سبیل (اصل ۱۵۲ قانون اساسی ج.ا.ایران)؛ ۳. عام بودن ادله امر به معروف و نهی از منکر.
	۳. دفاع از هم‌پیمان (دفاع مشروع جمعی)	۱. لزوم وفای به عهد (آیه‌ها و روایت‌ها)؛ ۲. اصل وحدت منافع کشورهای اسلامی (بدون نیازی به عهد و پیمان).
دفاع پیشدستانه	دفاع از خود	۱. آیه‌های دلالت‌کننده بر ضرورت حمایت از مظلوم (سوره حج/ آیه ۳۹- سوره نساء/ آیه ۷۵)؛ ۲. حمایت از غیرمسلمانان در کشور غیراسلامی، مشروط به عدم توجه خطر به خود اسلام و مسلمانان؛ ۳. نبود منع کمک نظامی غیرمستقیم، مشروط به عدم تقویت دشمنان دین اسلام.
		۱. آیه‌های قرآن کریم: آیه نبد سواء (سوره انفال/ آیه ۵۸) - آیه مقاتله (سوره بقره/ آیه ۱۹۰)؛ ۲. سیره حضرت علی ^(ع) در جنگ صفین؛ ۳. دلیل عقلی: ضرورت دفع ضرر قطعی قبل از ورود ضرر؛ ۴. نظریه‌های برخی فقها با استفاده از قواعدی چون نفی سبیل و ضرورت شروع جنگ قبل از اقدام دشمن مبنی بر ضرورت اقدام پیشدستانه قبل از اشغال کشور.

جدول شماره (۲): مشروعیت دفاع خارج از مرز در حقوق بین‌الملل

محدوده دفاع خارج از مرز	حقوق بین‌الملل	دلایل
دفاع از دیگران	۱. دفاع مشروع جمعی	۱. رویه عرفی بین‌المللی که از سوی سازمان ملل منعی صورت نگرفته است. ۲. با رعایت شرایط دفاع مشروع فردی، احتمال استفاده نادرست از حق دفاع مشروع جمعی ضعیف خواهد بود.
	۲. مداخله به دعوت یا رضایت کشور موردتهاجم	۱. پذیرش مداخله به دعوت یا رضایت، به‌عنوان استثنایی بر اصل منع مداخله در رویه عرف بین‌المللی.
دفاع پیشدستانه	دفاع از خود	۱. با رعایت شرایط لازم در دفاع مشروع، احتمال استفاده نادرست از دفاع پیشدستانه کم خواهد شد؛ ۲. رهنامه برخی حقوق‌دان‌های بین‌المللی مبنی بر پذیرش حق دفاع پیشدستانه در صورتی که قرائن قطعی مبنی بر قریب‌الوقوع بودن تجاوز وجود داشته باشد.

۳. نتیجه‌گیری

۳-۱. جمع‌بندی

عنوان «دفاع مشروع خارج از مرز» در نگاه اول نامأنوس و غیرهمگون می‌نماید؛ «مشروعیت» عنوانی محدودکننده با قواعد خاص خود است، در حالی که «خارج از مرز بودن» سنخیتی با دفاع (در ظاهر) ندارد. چرا که عنوان مدافع، به کسی که درون مرزها (یا حداکثر در نقطه صفر مرزی) قرار گرفته، صدق می‌کند و فراتر از آن بیشتر به تجاوز و تهاجم شباهت دارد تا دفاع!

قاعده اولیه در دفاع نیز با توجه به شرایط دفاع در حقوق اسلام و حقوق بین‌الملل (مانند اصل وقوع تجاوز، تناسب دفاع با تهاجم، ضرورت داشتن دفاع، اصل منع توسل به زور و رعایت اصول حقوق بشردوستانه) مؤید اصل محدود بودن دفاع مشروع است. بنابراین نمی‌توان در حالت عادی، دفاع را به خارج از مرزهای کشور تسری داد، چرا که در این صورت بسیاری از اصول دفاع مشروع نقض خواهد شد.

اما هم در حقوق اسلامی و هم در حقوق بین‌الملل، وضعیت‌های استثنایی وجود دارد که دفاع مشروع، منحصر به داخل مرزهای یک کشور نمی‌شود. این استثنایا هم دفاع از خود و هم دفاع از دیگران را دربرمی‌گیرد.

گستره دفاع از دیگران در حقوق اسلامی وسیع‌تر از حقوق بین‌الملل است: مواردی چون «دفاع از کیان اسلامی (سرزمین‌های اسلامی)، دفاع از مسلمانان در هر نقطه از جهان، دفاع از هم‌پیمانان دولت اسلامی (دفاع مشروع جمعی)، حمایت از مظلومین با مداخله نظامی بشردوستانه» در حقوق اسلامی و دو عنوان «دفاع مشروع جمعی» و «مداخله به دعوت یا رضایت کشور مورد تهاجم» در حقوق بین‌الملل با یکدیگر مشترک بوده و تنها «دخالت از سوی شورای امنیت سازمان ملل»، نقطه تمایز آن دو است.

دفاع از خود نیز با عنوان دفاع پیشدستانه، اگرچه به‌دلیل ایرادهای فراوان در مقام عمل، با انتقادهای زیادی روبرو شده، اما در حقوق اسلامی با آیه‌ها و سیره عملی حضرت علی^(ع) و نیز دلیل عقلی، اثبات شد که به‌صورت محدود مشروعیت دارد. باتوجه به مجموع ادله قرآنی و روایی و دلایل عقلی، برای مشروعیت دفاع پیشدستانه در حقوق اسلام، شرایط زیر لازم است:

(۱) خطر، جدی و دوری از آن ضروری باشد.

(۲) ترس از خطر، جدی و واقعی باشد.

(۳) نشانه‌های آشکار دال بر نقض پیمان عدم‌تعرض و یا نقض صلح از سوی

دشمن به‌دست آید.

(۴) ممنوعیت حمله غافلگیرانه و ضرورت ابلاغ پایان حالت صلح و از بین‌رفتن

پیمان عدم‌تعرض به طرف مقابل وجود داشته باشد. (هاشمی، ۱۳۹۳: ۳۲۰-۳۰۳) در حقوق

بین‌الملل نیز با رعایت تمام جنبه‌ها و شروط درج‌شده در دفاع مشروع از جمله: (۱)

ضرورت؛ (۲) فوریت؛ (۳) عدم وجود راه دیگری برای مقابله با خطر؛ و (۴) تناسب دفاع

با خطر، این نوع مشروعیت از نظر برخی حقوقدانان قابل اثبات است. (حیدری، ۱۳۷۶: ۷۷) دلیل اثباتی آن نیز همان دلیل عقلی است که در حقوق اسلامی نیز وجود دارد و آن اینکه هیچ عقل سلیمی نمی‌پذیرد تا ابتدا منتظر بنشیند کشورش مورد تهاجم و ویرانی قرار گرفته و سپس (به احتمال زیاد بعد از اینکه هیچ امکان و ابزاری برای دفاع باقی نمانده است) به دفاع پردازد!

۲-۳. پیشنهادها

(۱) بستن پیمان دفاعی دو یا چندجانبه بین کشورهای مسلمان: باتوجه به اینکه وجود پیمان دفاعی بین کشورها از منظر حقوق اسلامی و حقوق بین‌الملل امری پذیرفته شده است و همچنین منافع کشورهای مسلمان نیز از جنبه‌های مختلف عقیدتی، سیاسی و اقتصادی (منطقه‌ای) به یکدیگر وابسته است، بنابراین بستن پیمان‌های دفاعی بین کشورهای مسلمان در اولویت قرار دارد. این موضوع با توجه به وضعیت عصر حاضر و اختلاف‌های عمیق بین کشورهای اسلامی، ضرورت بیشتری دارد. چرا که دفاع از یکدیگر نه تنها از نظر حقوق اسلام، بلکه از نظر حقوق بین‌الملل نیز مورد تأیید خواهد بود. به علاوه، اصل وجود پیمان دفاعی، عاملی بازدارنده برای کشورهای که قصد تهاجم به منافع مسلمانان را دارند، تلقی می‌گردد.

(۲) بستن پیمان دفاعی با کشورهای همسایه و دوست: اولویت بعدی برای بستن پیمان‌های دفاعی، مربوط به کشورهای دوست و (به‌ویژه) همسایگان نزدیک است که حداقل از نظر جغرافیایی (امنیتی) و اقتصادی دارای منافع مشترک هستند.

در دفاع پیشدستانه، شرط لازم براساس آیه‌ها و روایت‌ها در موضوع دفاع مشروع، حفظ آمادگی دائم در برابر تهدیدهای احتمالی است. گرچه تفسیر محدودی از اصل دفاع مشروع، غیرقابل انکار است، اما کشوری که خود را در برابر تهدید واقعی و قریب‌الوقوع ببیند، به گونه‌ای که موجودیت یا استقلال یا امنیت آن کشور به‌خطر افتاده

باشد، در عمل نمی‌تواند منتظر تصمیم شورای امنیت در وضعیت فعلی (که تصمیم‌های شورای امنیت براساس منافع کشورهای عضو دائم گرفته شده و نیاز به تغییرهای اساسی در ساختار این شورا است) بماند. آشکار است که مفاهیمی چون منافع ملی و امنیت ملی علاوه بر اینکه نیاز به تعریف مشترک در حقوق بین‌الملل دارد، نمی‌تواند تفسیری یکجانبه و غیرقابل پذیرش برای سایر کشورها داشته باشد.

(۳) پیگیری در جهت تصویب کنوانسیون‌های جدید در مورد دفاع مشروع خارج از مرز: در حال حاضر، پیشنهاد تصویب قوانین بین‌المللی در بیان شرایط جامع از دفاع مشروع جمعی و دفاع پیشدستانه می‌تواند علاوه بر اینکه تعیین‌کننده ضمانت اجرای حقوقی عدم رعایت شرایط دفاع مشروع باشد، به تمامی اختلاف نظرها، اعمال سلیقه‌ها و رویه‌های یکجانبه در حقوق بین‌الملل، پایان دهد.

منابع و یادداشت‌ها

الف. منابع فارسی

۱. امام خمینی (ره)، سیدروح الله (۱۴۲۵ ق)، *تحریر الوسیله*، ترجمه علی اسلامی، قم، دفتر انتشارات اسلامی (جامعه مدرسین حوزه علمیه قم).
۲. امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، سیدعلی، (۱۳۸۸)، *رسالة اجوبه الاستفتائات*، ترجمه احمدرضا حسینی، تهران، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل (سازمان تبلیغات اسلامی).
۳. آقاباقری، محمدجواد، (۱۳۹۳)، *دفاع پیشدستانه؛ بررسی فقهی حقوقی شیوه های آن*، تهران، دانشگاه امام صادق^(ع).
۴. آیت‌الله جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۹۲)، *تفسیر تسنیم*، قم، اسراء.
۵. آیت‌الله مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۸۶)، *پیام قرآن*، تهران، دارالکتب‌الاسلامیه.
۶. آیت‌الله مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۸۷)، *تفسیر نمونه*، تهران، دارالکتب‌الاسلامیه.
۷. ابراهیمی، محمد، (۱۳۹۳)، *اسلام و حقوق بین‌الملل عمومی*، تهران، سمت.
۸. العطار، داود، (۱۳۷۰)، *دفاع مشروع در حقوق جزای اسلام*، ترجمه اکبر غفوری، مشهد، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
۹. اُکُنل، آلن ماری، (۱۳۸۲)، مشروعیت توسل به زور علیه عراق: بررسی نظریه پیشدستی در دفاع از خود، *فصلنامه سیاست خارجی*، سال هفدهم، شماره ۶۵، بهار.
۱۰. بلدسو، رابرت و بولسلاو آدام بوسچک، (۱۳۷۵)، *فرهنگ حقوق بین‌الملل*، ترجمه بهمن آقایی، تهران، کتابخانه گنج دانش.
۱۱. پوراحمد، احمد و بهادر زارعی، (۱۳۸۴)، امکان‌سنجی احکام جهاد در فراسوی قلمرو ملی، *مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی (دانشگاه تهران)*، دوره ۶۷، شماره پیاپی ۵۱۶، بهار.
۱۲. حسینی روحانی (قمی)، سیدصادق، (۱۴۱۲ ق)، *فقه‌الصادق علیه‌السلام*، قم، دارالکتاب مدرسه امام صادق علیه‌السلام.
۱۳. حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ ق)، *تفصیل وسائل‌الشیعه الی تحصیل مسائل‌الشریعه*، قم، موسسه آل‌البیت.
۱۴. حلی (علامه)، حسن بن یوسف بن مطهر، (۱۴۱۲ ق)، *منتهی‌المطلب فی تحقیق‌المذهب*، مشهد، مجمع‌البحوث‌الاسلامیه.

۱۵. حلی (علامه)، حسن بن یوسف بن مطهر، (۱۴۱۳ ق)، *قواعد الأحكام فی معرفه الحلال و الحرام*، قم، دفتر انتشارات اسلامی (جامعه مدرسین حوزه علمیه قم).
۱۶. حیدری، حمید (۱۳۷۶)، *توسل به زور در روابط بین الملل از دیدگاه حقوق بین الملل عمومی و فقه شیعه*، تهران، انتشارات اطلاعات.
۱۷. خدوری، مجید، (۱۳۹۱)، *جنگ و صلح در قانون اسلام*، ترجمه سیدغلامرضا سعیدی، قم، کلبه شروق.
۱۸. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۳۷۴)، *مفردات الفاظ قرآن*، ترجمه و تحقیق غلامرضا خسروی، تهران، مرتضوی.
۱۹. رسولی محلاتی، سیدهاشم، (۱۳۸۶)، *تاریخ اسلام*، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۲۰. ساعد، نادر، (۱۳۹۵)، *یازده سپتامبر و نظم نوین جهانی*، تهران، خرسندی.
۲۱. سبزواری، سید عبدالاعلی، (۱۴۱۳ ق)، *مهذب الأحكام*، قم، مؤسسه المنار.
۲۲. شریفی طرازکوهی، حسین و حیدر پیری، (۱۳۹۱)، *منافع ملی حیاتی در پرتو آراء قضایی بین المللی، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی*، سال چهاردهم، شماره ۳۸، پاییز و زمستان.
۲۳. ضیائی بیگدلی، محمدرضا، (۱۳۹۱)، *حقوق بین الملل عمومی*، تهران، گنج دانش.
۲۴. طباطبائی، سید محمدحسین، (۱۳۷۴)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ترجمه محمدباقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی (جامعه مدرسین حوزه علمیه قم).
۲۵. طرفاوی، محمد (عبدالله)، (۱۳۹۱)، *نقش فتاوی علمای شیعه علیه انگلیس در جنگ جهانی اول*، از مجموعه مقالات ارائه شده در دومین همایش ایران و استعمار انگلیس (تهران: ۱۳۸۹)، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش های سیاسی.
۲۶. طوسی، ابی جعفر محمد بن حسن، (۱۴۱۳ ق)، *التبیان فی تفسیر القرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۲۷. ظریف، محمدجواد و محمد آهنی امینه، (۱۳۹۱) *دفاع مشروع پیشدستانه: مشروعیت کاربرد زور در روابط بین الملل یا نقض مکرر منشور ملل متحد، فصلنامه تحقیقات سیاسی بین المللی شهرضا*، سال چهارم، شماره ۱۲، پاییز.
۲۸. عاملی، سیدجعفر مرتضی، (۱۳۹۴)، *تاکتیک های جنگی دفاع از مرزهای اسلامی*، ترجمه حسن مجیدی و مطهره حسن بیگی، قم، نشر معارف.

۲۹. فضائلی، مصطفی، (۱۳۹۵)، *مداخله نظامی در یمن از منظر حقوق بین‌الملل، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی*، دوره ۴۶، شماره ۱، بهار.
۳۰. قائم‌پناه، صمد، (۱۳۹۲)، *بررسی تطبیقی مفهوم جنگ پیشدستانه در فقه اسلامی و حقوق بین‌الملل، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی و بین‌المللی*، سال چهارم، شماره ۱۵.
۳۱. قاسمیان، علی و علی فلاح نژاد، (۱۳۸۷)، *استراتژی جنگ پیشگیرانه ایالات متحده آمریکا علیه عراق در بوتۀ نقد، فصلنامه مطالعات سیاسی*، سال اول، شماره ۲، زمستان.
۳۲. کاسسه، آنتونیو، (۱۳۷۵)، *نقش زور در روابط بین‌الملل*، ترجمه مرتضی کلانتریان، تهران، آگه.
۳۳. متقی، ابراهیم، (۱۳۸۷)، *تحول در راهبرد دفاع ملی آمریکا؛ از جنگ پیشدستانه تا بازدارندگی منطقه‌ای، فصلنامه راهبرد دفاعی*، سال ششم، شماره ۲۲، پاییز.
۳۴. متقی، ابراهیم، (۱۳۸۵)، *اقدامات پیشدستانه و تصاعد مداخله‌گرایی در استراتژی امنیتی آمریکا، فصلنامه رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی*، شماره ۸، زمستان.
۳۵. مصلی نژاد، عباس، (۱۳۸۸)، *اروپا و جنگ پیشدستانه، فصلنامه سیاست (دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران)*، سال سی‌ونهم، شماره ۹، بهار.
۳۶. مصلی نژاد، عباس، (۱۳۹۰)، *ایران و ضرورت تشکیل پیمان دفاعی؛ رهیافت‌ها و فرآیندها، فصلنامه ژئوپلیتیک*، سال هفتم، شماره ۲۱، بهار.
۳۷. مورژن، ژاک، (۱۳۷۷)، *مداخله بین‌المللی بشردوستانه، ترجمه محمود صوراسرافیل، مجله حقوقی بین‌المللی*، سال پانزدهم، شماره ۲۲، بهار و تابستان.
۳۸. موسوی بجنوردی، سید حسن بن آقا بزرگ موسوی، (۱۴۱۹ ق)، *القواعد الفقهیه*، جلد ۱، قم، انتشارات الهادی.
۳۹. موسوی، سید فضل‌الله و مهدی حاتمی، (۱۳۸۵)، *دفاع مشروع پیشدستانه در حقوق بین‌الملل، فصلنامه حقوق و سیاست دانشکده حقوق و علوم سیاسی*، سال سی‌وششم، شماره ۷۲، تابستان.
۴۰. میرمحمدصادقی، حسین، (۱۳۹۱)، *حقوق کیفری اختصاصی (۱) جرایم علیه اشخاص*، تهران، میزان.
۴۱. نجفی اصفهانی، محمدحسن، (۱۴۰۴ ق)، *جواهرالکلام فی شرح شرائع الاسلام*، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی.

۴۲. نجف‌زاده، علی و مجتبی خلیفه، (۱۳۹۲)، بررسی آثار فتوای جهاد در عثمانی بر قاینات و سیستان در جنگ جهانی اول، *فصلنامه گنجینه اسناد (تحقیقات تاریخی)* - دفتر سوم، سال بیست‌وسوم، شماره ۹۱، پاییز.
۴۳. نیشابوری، نظام‌الدین، حسن بن محمد، (۱۴۱۶ ق)، *تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان*، بیروت، دارالکتب العلمیه.
۴۴. ورعی، سید جواد، (۱۳۸۲) مبانی فقهی دفاع از سرزمین‌های اسلامی، فصلنامه حکومت اسلامی، سال هشتم، شماره ۲ (پیاپی ۲۸)، تابستان.
۴۵. هاشمی، سیدمحمد امین، (۱۳۹۳)، *بررسی تطبیقی دفاع در اسلام و حقوق بین‌الملل*، قم، نشرالمصطفی.

